

*Tuhfetü'l-Mürîd ve Ravdatü'l-Ferîd ve Fevâidü Li-Ehli'l-Fehmi's-Sedîd ve'n-Nazari'l-Mezîd** Tercümesi

Hamide
ULUPINAR**

İzzet
MARANGOZOĞLU***

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Salât ve selâm Hz. Muhammed'e, ailesine ve ashabına olsun. Cemâliyle ez-Zâhir, celâliyle el-Bâtın, yakınlığıyla el-Müteâl, yüceliğinde el-Karîb, gizli sırlara vukûfuyla el-Muttalî, saklı düşünceleri bilmesiyle el-Âlim, kemal sıfatlarıyla vasıflanmış, her türlü güç ve kuvvetin kaynağı Yüce Allah'a hamd olsun. O, dileyeni, dilediklerini ve nasıl dilediğini bilendir. O yaptıklarından sorgulanamaz. Dalâlet ve hidâyet, mükâfât ve cezâ, başarı ve başarısızlık ondandır. Verdiklerinden dolayı şükre, hükümlerinden dolayı övülmeye layık olandır. Güç ve kuvvetin kaynağı odur. O bize yeter; o ne güzel vekildir.

* Eserin müellifi Ebu'l-Abbâs Ahmed Zerrûk el-Burnusî (ö. 899/1493) Fas'ta doğmuştur (846/1442). Fas, Cezaîr, Mısır, Mekke ve Libya'da dönemin ünlü âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Fıkıh, hadis, tefsir, akâid, ke-lam, tasavvuf ilimlerinde derin bir birikim kazanan Ahmed Zerrûk, elli beş yıllık ömründe bilinen yaklaşık altmış eser vermiştir. Ahmed Zerrûk'un yirmi dört yaşında kaleme aldığı ilk eseri olan *Tuhfetü'l-Mürîd*'in el yazması nüshası Rabat Milli Kütüphanesi no: 2785'de bulunmaktadır. Bu tercüme Şeyh Ahmed Zerrûk'un torunu Muhammed Tayyib'in tahkikli basımı (Beyrut 2010) esas alınarak yapılmıştır. Eseri bize hediye eden Muhammed Tayyib'e şükranlarımızı sunarız.

** Yrd. Doç. Dr., İzmir katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Ana Bilim Dalı. hamideulupinar@gmail.com.

*** Yrd. Doç. Dr., İzmir katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı. izzet.marangozoglul@ik.edu.tr.

BİRİNCİ BÖLÜM: İLİM

"İlim, ma'lûmun her yönüyle bilinmesidir. İlmin ma'dümla olan bağıını yok etme hissini içinde barındırdığı için "ilim, ma'lûmu, bulunduğu hal üzere bilmektir" demek doğru değildir" Şeyhim Ebû Medyen (ö. 594/1197), *Şerhu'r-risâleti'l-kudsiyye*'de böyle demiştir.

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) kendisine sorulduğunda faydalı ilmi "Kişinin rab-bini tanınması ve haddini aşmaması" şeklinde tarif etmiştir. İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904) ise şöyle demiştir: "İlmin tamamı iki şeyden ibârettir: Allâhü Teâlâ'nın, senin için ezelde garanti ettiği rızık için kendini zorlamaman ve senden istedik-leri şeyleri ihmal etmemendir!"

Şeyhim Ebu'l-Hasen eş-Şâzilî (ö. 656/1258) şöyle demiştir: "Hakikî ilim, denk ve benzer hususları nefyetmede delillerle (şevâhid) ve zıtlarla (ezdâd) rekabet etmez." (Bu hikmetli söz *Kitâbu'l-kasd*'da geçmektedir ve sözlerin özüdür).

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) *el-Minhâc*'da şöyle demektedir: "Farz-ı ayn olan ilim, yokluğunda din ve dünya yönünden helakin kaçınılmaz olduğu ilimdir." (Kendi-sinden lafza birebir uygun mana ile nakledilmiştir).

Ebu'l-Abbâs İbnü'l-Arif (ö. 536/1141) hakikat lisanıyla şöyle demektedir: "İlim hüccetim, marifet de özümdür. İlim bana kılavuzluk eden şeydir; ârif ise kalbime giren kimsedir." Şu söz de ona aittir: "Kalplerdeki ilim, gayblardaki sebepler gibidir." (*Mehâsinü'l-mecâlis* isimli eserinden).

Et-Tenbîh ve't-tahkîk adlı kitapta bazılarına ait şu söz nakledilir: "İlmin vasıtaları dörttür: "Âlim bir şeyh, kâmil bir akıl, sahih kitaplar, onu harekete geçirme ve kararlılık."

Şeyh Ebu'l-Abbâs el-Bûnî (ö. 622/1225) şöyle demiştir: "Âlimlerin mertebeleri dörttür: Nasibi Allah olan âlim, nasibi Allah'ın verdiği ilim olan âlim, nasibi ahirete yolculuk olan âlim, nasibi ahirete yolculuk ilmi olan âlim." Birincisi her daim Allah ile birlikte olan; ikincisi Allah'ın ilmiyle Allah'a davet edilen; üçüncüsü ahirete davet edilen; dördüncüsü ise ahiret ilmine davet edendir. Resûlullah (s.a.v.) de şöyle buyurmaktadır: "Büyüklerle oturun, âlimlerin sohbetine katılın ve hikmet sahiplerine sorun!" (*Esrâru'l-hurûftan*).

Ebu'l-Hasen (eş-Şâzilî) şöyle demektedir: “İlmin sırf ders ve nakil için alınması fakihler arasında hasede yol açar ve kalbin nurunu da yok eder.”

Bu, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) şu sözünü teyit etmektedir: “İlim, rivâyet (kuru malumat) çokluğu değildir; selef, ilmi bu şekilde almadıkları için bu âfetten emin olmuşlardır.” (Onun uzun olarak zikrettiği sözlerini mana olarak alıp özetledim. Allah en iyi bilendir).

Âlimlerden bazıları şöyle demişlerdir: “Biz ilmi Allah'ın dışındaki şeyler için öğrenmek istedik, fakat o, yalnız Allah için olmayı istedi.”

İmam Gazzâlî de şöyle demiştir: “İlmi ancak Allah için istemeye başladığımızda öğrenebildik.” (Bu sözü *Mizânü'l-amel*'de söylemiştir.)

Hakikî ve manevî açıdan güzelliğine hükmedilip alınan her ilim kesin (yakînî) bir ilimse akli ve hakikati arttırır, doğru düşünceyi geliştirip güçlendirir. Bundan hareketle şöyle denilebilir: Kitap ve Sünnet ilminin temeli gayb hükmündedir; nas da hakikattir. İmanın ise görünen bir güzelliği yoktur. Güzellik tamamen amellerimizin değerindedir. (İbnü'l-Arif bunu *Miftâhü's-sâde* adlı kitabında zikretmiştir).

O bu hususta şöyle demiştir: “Hakikî ilmi talep eden her kişi için üç şey gereklidir:

- Birincisi insafli olmayı bilmesi ve davranışlarında buna bağlı kalması.
- İkincisi meseleleri kolay anlayacak kusursuz ve sağlam bir idrake sahip olması.
- Üçüncüsü hilaf ile ihtilaf arasındaki farkı ayırt etmesi.

O bu hususta yine şöyle demiştir: “İsyankâr kişi, öğrenmek için sorar ve nâzil olanı zikreder. Sorulan kişinin yaptıklarını sorgular. Yaptığı açıklamalarla soru soranı gereksiz tevillerinden dolayı sıkır. İlim talebesi ise öğrenmek için sorar. Bir meseleyi de başka bir meseleyle çözmeye çalışır.”

O bu hususta yine şöyle demiştir: “İlimler dört çeşittir:

Dil ilmi; avâmın genelinin havâstan daha önde olduğu ilimdir.

Kalp ilmi; havâssın avâmdan daha önde olduğu ilimdir.

Akıl ilmi; sahibinin hallerinin benzerlik arz ettiği ilimdir.

Gizli ilim; sahibinin avâmdan sakladığı ilimdir. Taktîm ve te'hîre gidilerek aktarılan bu sözler burada son bulmaktadır.

Tasavvuf ilmi şu dört hasleti taşıyan kişiye haramdır: Zorbalık, bid'at, ilmin sadece zâhirini almak, taklide yapışmak. Zorbalık mizaç, bid'at felâket, zâhir engel ve taklit ayak bağıdır. (Mana olarak İbn Abbâd'ın sözlerinden alınmıştır).

Ebu'l-Abbâs İbnü'l-Arif şöyle demektedir: “Mukallit; başına bir musibet geldiği vakit bilinçli ve kasıtlı olarak gidip onu din âlimlerine sorandır. Muktedî (insanların kendisine tabi oldukları kişi) ise başına bir iş geldiğinde dindeki en meşhur, en faziletli ve en doğru görüşe sarılandır.”

Sonuç

Ebu'l-Abbas el-Mursî (ö. 685/1287) şöyle demektedir: “Fakîh, kalp gözünden hicâbın/perdenin kalktığı kişidir.”

İbn Atâillah (ö. 709/1309) şöyle demektedir: “İlmi, Allah için isteyen kişiye: ‘Yarın öleceksin’ denilse dahi kitabı elinden bırakmaz.”

Hikmet ehlinde bazıları bu hususa şu ilaveyi yapmışlardır: “Kötü adamdaki ilim; ebucehil karpuzunun köklerindeki fazla suya benzer.”

Bazıları şöyle demiştir: “ ‘Bilmiyorum’ demeyi öğren; eğer ‘bilmiyorum’ dersin; sana bilmediklerini öğretirler. Fakat ‘biliyorum’ dersin sana bilmediklerini sorarlar.

Hasan el-Basrî (ö. 110/728) şöyle demiştir: “İlmi, ibadete zarar vermeyecek şekilde isteyin. İbadeti de ilme zarar vermeyecek şekilde isteyin.”

Şöyle de denilmiştir: “İlim yağmura benzer; yokluğu da helaktır, çokluğu da. Bütün işlerde orta yolu izlemek (itidal) güzeldir.

İKİNCİ BÖLÜM: AKIL

İmam Gazzâlî şöyle demektedir: “Doğuştan gelen/içgüdüsel akıl, ilmi kabul etmeye hazır bir kuvvettir. Hurma ağacının çekirdekte gizlendiği gibi çocukta gizli halde bulunur.” (*Mizânü'z-zülfâ'dan*).

Peygamber (s.a.v.)'in şöyle dediği nakledilmiştir: “Akıl kalpte hakla bâtılı birbirinden ayıran bir nurdur.”

Sühreverdî şöyle demektedir: “Kulluğun alameti rubûbiyeti gözetmektir.”

Bazıları şöyle demiştir: “Akıl, ilâhî hakikatleri idrak etmenin önündeki perdedir. Çünkü akıl duyulara dayanır; duyular da yanılgıya sebep olur. Aklın sınırı ise sadece Allah'ın varlığını kanıtlamaktır.”

Hakikatin ispatında sadece şâhidin mantığı üzere illetlere/sebeplere dayanmak doğru değildir. Böyle bir anlayış tevhidi ortadan kaldırır. Hakikatin ispatında tüm akıl sahibi kimselerin bir araya gelip delilleriyle çürütemeyecekleri akli delillere ve burhana (kesin kanıtlara) dayanmak gerekir. Şek ve şüphe akla ve burhana götürmez. Unutmamak gerekir ki cimrinin cimriliğine, filleri; sanatkârın sanatına da eserleri işaret etmektedir.

Naklî veriler, akli delillerle çeliştiğinde onları tasdik etmemiz, o iki zıttı uzlaştırmamızı; yalanlamamız ise ortadan kaldırmamızı gerekli kılar. Naklî verileri tasdik edip akli delilleri yalanladığımız zaman naklî verileri cerh etmemiz gerekir. Çünkü akli deliller, naklî verilerin temelini oluşturur. Dolayısıyla aslının inkâr edilmesiyle fer'ın tasdiki; her ikisinin de yalanlanmasına neden olur. Bu durumda ya naklî delilleri tevil ederek akli delillere dayanacağız ya da ikisini Allâhü Teâlâ'ya havale edeceğiz. Bu konuda Ehl-i Sünnetin iki görüşü vardır: Akılla örtüşmesi halinde naklî verilerde teville amel ederiz; yoksa bu işi Allah'a havale ederiz. Bu hususta esas alınacak kaide budur. Doğruya ulaştıran Allah'tır.

Aklın hükümleri (akli hükümler) üçtür:

1- Vücûb

2- Cevâz

3- İstihâle

Vâcib, varlığı ispatlanmış olup nefiy veya sübût yönünden zıttı mümkün olmayan her varlıktır. Câiz ise varlığı yokluğuna mani olmayandır. Müstehîl ise varlığı mümkün olmayandır.

Aklın hükümlerini bazıları “عجل وقب” harflerinde toplamışlardır. Ayn harfi mahal (yer) sayısını; cîm, iki zıttın birleşmesini; lâm, teselsülün (peşpeşe gelme) lüzumunu; vâv, sonsuz olanın vukû’ bulmasını; kâf, hakikatlerin özünü; bâ ise kuşatmanın bâtil oluşunu ifade eder.

Akla, akıl denmesinin sebebi üçtür:

- 1- Sahibini rezâletlerden ve bunların sebeplerinden koruması.
- 2- Bağın deveyi koruması gibi sahibini tehlikelere düşmekten koruması.
- 3- Allah’ın emir ve yasaklarına bağlı olması.

Akla “nühâ/fazilet” denmesinin nedeni ise sahibini çirkinliklerden alıkoymasındır. Yeryüzünü fesattan koruduğu için de “hicr” adı verilmiştir. (İbnü’l-Arabî el-Hâtemî’nin (ö. 638/1240) *Tedbirât-ı İlâhiyye* ve diğer eserlerinden alınmıştır).

Aklî deliller yedi çeşittir:

- 1- Mevsûfa delâlet eden sıfat gibi vücûda delâlet eden vücûd (varlık).
- 2- Zıddının ademine delâlet eden adem (yokluk).
- 3- Zıddının ademiyle birlikte zıddın yokluğuna delâlet eden vücûd.
- 4- Zıddının vücuduna delâlet eden adem.
- 5- Sıfatın hudûsü olan hâdise delâlet eden hudûs (sonradan olan). Bu mevsûfün hudûsuna delildir.
- 6- Zıddının kıdemine delâlet eden kıdem (başlangıcı olmayan).
- 7- Kıdeme delâlet eden hudûs. Bu üç kısımdır: İlim delili.¹

Hüseyin b. Mansûr’a (ö. 309/922) akıl hakkında bir soru yöneltilmiş, o da şu cevabı vermiştir: “İzahı mümkün değilse de akla dair mutlaka şunlar söylenmelidir: Akıl üç kısımdır: Akl-ı tabiî, akl-ı mev’hûbe, akl-ı ihtisâs. Akl-ı tabiî, müminde de kâfirde de görülen temyiz aklıdır. Tedbir bu akılla gerçekleşir. Akl-ı mev’hûbe, müminin emir ve nehiyleri aklettiği, itaat edip günahlardan sakındığı akıldır. Bu akıl müminin imanını aydınlatan bir nurdur. Akl-ı ihtisâs ise eşyanın hakikatinin görülebildiği peygamberlik aklıdır. Peygamber (s.a.v.) kendine tahsis edilen bu akıl sayesinde önündekileri de arkasındakileri de görebiliyordu” (*Mizânu’z-zülfâ’dan*).

1 Şerhu Akîdeti İbni Dehkân’dan lafız olarak değil de mana olarak alınan bu cümlemin devamı yoktur.

Sonuç

Süheyl b. Abdillâh (ö. 283/896) şöyle demiştir: “Aklın bin ismi; her ismin de bin ismi vardır. Her ismin başı da dünyayı terk etmektir.”

Bazıları da şöyle demiştir: “İnsana verilen en değerli şey, onu kontrol eden akıldır. Akıl olmasaydı ne onu kötü işler yapmaktan men eden bir hayâ ne de fakirliğini örten bir malın anlamı olurdu. Akıl olmasaydı onu harekete geçiren bir neden olmazdı, o ülkelerden ve âbitlerden uzaklaşırdı.”

Safedî (ö. 764/1363), *Kitâbu'l-envâr* adlı eserinde şöyle demektedir: “Akıllı kişiye ârifin ilmine vâkîf olmadıkça uyulmaz, samimiyetle kulluk etmedikçe güvenilmez ve sâdıklarla arkadaş olmadıkça itimat edilmez, dayanılmaz. Aklın esası tektir. Bu yüzden adaletle beraber icmâda çatışma olmaz. Ahmaklığın esası ise muhtelifdir. Bu yüzden ayrılıkla birlikte anlaşmazlık hâsıl olur. Akıllı kişinin akli üç durumda belli olur: Hal ilmini ister, haline riâyetle meşgul olur ve halinin samimi olması için gayret eder. Ahmak kişinin ahmaklığı da üç şeyde belli olur: Kendini ilgilendirmeyen şeyleri araştırır, kendisine sorulmadığı halde cevap verir ve davet edilmediği yere gider.

Akıl kalptedir, ışığı ise beyindedir.” Aklıma gelen bu hususa bizzat şahit oldum. Başıma bir iş geldiği vakit kalbimde bir ateş tutuşur; o ateş beynime ulaşana kadar rahatsız olurum. Ateş beynime ulaştığı ve benden Allah'ın istediği şeyler sâdır olduğu vakit cezbeye tutulur/kendimden geçerdim. Lütfu ve keremi bol olan Allah'tan afiyet dileriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TEVHİD

Aristoteles'ten ilim öğrenmek için dört bin kişi başvurdu; onlardan dört adam seçildi; sonra dördüne de bazı sözler dinletildi. Üç kişi: "Duyduk ve idrak ettik" dedi, dördüncü kişi: "Ne duyduk ne de idrak ettik" dedi. Bunun üzerine Aristoteles, ona şöyle dedi: "Şunu iyi bil ki çocuk nesnelere idrak etmeyi ve onları bütün yönleriyle kuşatmayı ister. Allah'ın kendisi bir illet değildir ki akıl onu idrak edebilsin. Bir süreti yok ki vehim ile bilinsin. Bir yönü yok ki duyuyla hissedilebilsin."

Ebu'l-Abbas el-Bûnî şöyle demiştir: " 'Allahü Teâlâ noksanlıklardan münezzehtir' denmez. Bu tıpkı birinin 'Kral kan dökücü değildir' demesine benzer. Fakat 'Allah kendi zatından başkasına yakıştıran bütün kemallerden uzaktır' denmelidir."

İbnü'l-Arabî de bu mânâda şöyle demiştir: "Hak Teâlâ, tenzihden dahi münezzehtir. O halde teşbîh yoluyla ona nasıl işaret edilebilir? Hiçbir ârif yüce hakikatini bilemeyeceği gibi hiçbir niteleyen de onu niteleyemez."

Kibrin esasları beştir: Akla dayalı hüküm (el-hükmü'l-aklî), yüzeysel bakış açısı (er-rabtü'l-âdî), kişisel kabul (el-îcâbü'z-zâtî), yerleşmiş cehâlet (el-cehlü't-terkîbî), kötü taklit (et-taklîdü'r-redî). Biz bunu bazı şeyhlerimizden işittik.

İmam Muhyiddîn el-Kârinî "*Kitâbü'l-Hak*" isimli eserinde şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın südürün kaynağı olması muhaldir/imkânsızdır. Fakat mecaz anlamına hamledilirse mümkün olabilir. Bununla birlikte bu lafzı ona hamletmemiz mümkün olmaz. Çünkü Allah bize bu izni vermemiştir. Dolayısıyla Allah'ın kendisi için uygun gördükleri dışında bir şey söylememiz câiz değildir. Âlimler de Allâhü Teâlâ için "sıfatlar" lafzını kullanmaktan uzak durmuşlardır. Bunun yerine söylenmesine izin verilen "esmâ" lafzını kullanmışlardır. Âlimlerinden birinin Allâhü Teâlâ için "kıdem" lafzının kullanılmasını da şiddetle reddettiğine de tanık oldum."

O şöyle demiştir: "Allahü Teâlâ aklen onunla isimlendirilmiş olsa bile bu lafzı onun hakkında kullanmamız gerekmez. Kabul etmediği şeyle onu nitelememesi için "men'ût/mevsuf" denmez. Vâcip ve mümkün arasındaki uyumsuzluk sebebiyle Allâhü Teâlâ'nın südürün kaynağı olması uygundur. Evveliyeti² kabul eden de vardır etmeyen de. Kendini müstağni gören de vardır muhtaç olarak gören de." (Bu bölüm uzundu, burada özetle anlatılmıştır).

2 Her akıllı kişinin tereddütsüz kabul edeceği hususlar.

İnsanların Hak Teâlâ ile ilgili idrakleri, isimlerden ibarettir. Çünkü bu isimler Zât'la ittisâlin mekânıdır. Fakat Allahü Teâlâ'nın sıfatları idrak edilemeyecek kadar yücedir. Yüce Allah'ın ismiyle zatı arasındaki bağ, zatıyla sıfat arasındaki bağa benzediği için sıfatların tamamının hakîkatine vâkîf olunamaz. Eksik idrak sebebiyle ona sıfat izâfe etmek câiz değildir. İsmın zuhûru sebebiyle ismi kullanmak câizdir. Çünkü isimler manaların ilanıdır. Bu da insanların Hak Teâlâ ile ilgili bilgi ve kanaatlerinin tenzih ilkesine dayanması demektir. Dolayısıyla bütün sıfatlarda bu ilkeyi esas almak gerekir. Fettâh ve Alîm olan Rabbinin hakkı için bu hususu bir de bu perspektiften anlamaya çalış!

Âlimlerden biri, kendisine Allah hakkında yöneltilen bir soru üzerine şu cevabı vermiştir:

Bir sûfiye Allâhü Teâlâ'yı sordukları zaman, o: "Zâtını soruyorsan, 'O'nun benzeri gibi bir şey yoktur. Her şeyi işiten ve her şeyi görendir."³ Sıfatlarını soruyorsan; 'O tektir, hiçbir şeye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır, doğurmamış ve doğrulmamıştır, ona denk hiç kimse yoktur."⁴ İsimlerini soruyorsan, 'O Allah ki ondan başka ilah yoktur. Görülmeyeni (gayb) de görüleni (şehâdet) de bilir, Rahmân ve Rahîmdir."⁵ Fiillerini soruyorsan 'O, her an bir iştedir."⁶ şeklinde cevap vermiştir." (Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) *Âdâbü'l-Mürîdîn* isimli eserinden nakledilmiştir).

Kadı Ebû Bekir İbnü't-Tayyib el-Bâkîllânî (ö. 403/1013) *el-Hidâye*'de şöyle demektedir: "Yüce Rabimiz, eşyayı genel olarak bilmekle nitelenmekten münezzehtir. Zira eşyayı genel olarak bilmek, ayrıntılı bir şekilde bilmemek demektir ki Allâhü Teâlâ bundan tümüyle münezzehtir." (*Urcûze Şârihi İbn Halîl'den* nakledilmiştir).

İman üç kısımdır:

1-Artan ve azalan imanı temsil eden amel.

2-Artmayan ve azalmayan imanı temsil eden nutuk/telaffuz.

3-Artan ve azalmayan imanı temsil eden akıl.

Tasavvuf âlimleri, "yed/el", "nüzü/iniş" gibi sıfatlarda teşbîh ve te'vîlin terki konusunda ittifak ederek tenzîh akîdesini benimsemişlerdir. Sûfilerin "istivâ"⁷ hak-

3 Şûrâ, 42/11.

4 İhlâs, 112/1-4.

5 Haşr, 59/22.

6 Rahmân, 55/29.

7 "Rahman arş üzerine istiva etti (oturdu)" (Tâhâ, 19/5) âyetin tefsirinde âlimler arasında ihtilaf vardır.

kındaki görüşleri, Dâru'l-Hicre İmamı Mâlik b. Enes'in şu söylediklerinin aynısıdır: "İstivâ ma'lûmdur, keyfiyeti meçhuldür ve bu konuda soru sormak bidattir."

Sûfiler, resullerin meleklerden daha üstün olduğu hususunda ittifak; diğer hususlarda ise ihtilaf etmişlerdir. (Sühreverdi'nin *Âdâbü'l-Mürîdîn* isimli eserinden nakledilmiştir).

Kadere iman edilir. Fakat kader delil sayılmaz. İbnü'l-Lebâd şöyle demektedir: "Filden önceki hüküm zındıklıktır; sonrası ise tahkiktir."

Hz. Ali (r.a.) şöyle demektedir: "Allah, kullarını muhayyer bırakmak suretiyle onlara emretti. Onları sakındırarak nehyetti. Mağlup ederek itaate mecbur bırakmadı, isyana zorlamadı." (Bunları, bazı şeyhlerimizden işittim. İbnü'l-Lebâd'ın sözlerini ise risâlesinden naklettim).

Sıfat ve mevsuf zihinde iki; zihnin dışında ise bir şeye tekabül eder. Haberlerin zâhir/görünen kısmı, sıfatların bâtın/görünmeyen kısmını ortadan kaldırmaz. (Bu sözü duyduğum gibi aktardım).

Âlimlerden biri, yarın (cennetteki) rü'yet (Allah'ın görülmesi) hakkında kendisine yöneltilen bir soru üzerine şöyle demiştir: "Allah'ın kendisi de mahlûkatı da görecek; fakat bu görölme işlemi, onun ve mahlûkatının bir yönüyle sınırlı olmayacaktır."

İmam Gazzâlî şöyle demiştir: "Selef, Allah'ın görülebileceğine inanmaktadır. Bu ise belirli bir mekândaki varlığın görülmesi şeklinde olacaktır."⁸ (O bu sözü *el-Minhâc*'da söylemiştir. Bu sözden önce söylenenleri işitmiştim).

Âlimlerden biri "İnsanlar yarın rü'yet konusunda eşit mi olacaklar?" şeklindeki bir soruya şu cevabı vermiştir: "Bu husus akılla idrak edilemeyeceği gibi hakkında kesin bir delil de bulunmamaktadır. Cennet ehlinin durumları farklılık arz etmektedir. Bazıları yarın (cennette) gözlerin görmesini, bugünkü sırların görülmesi ölçüsünde gerçekleşeceğini söylemişlerdir." (*Kitâbü'd-dekâik*'den).

Allahü Teâlâ'nın isimleri bir şeyden türememiştir. Bilakis diğer isimler onlardan türemişlerdir. Fakat başka isimlerde, onlara işaret eden zâhir manalar söz konusudur. "O Rahîm'dir. Ben de Rahmân'ım. Onun (Rahîm) için isimlerimden birini türettim." (İbnü'l-Bennâ'nın (ö. 721/1321) ismin teviliyle ilgili sözlerindedir. Sahih bir manayla nakledilmiştir. Allah en iyi bilendir).

8 Müellif, bu sözün sihhatinden emin olmadığını belirtmektedir.

İbnü'l-Bennâ şöyle demiştir: “Bize göre nesnelere varlığı, Allahü Teâlâ'nın ilim sahibi ve her şeyi bilen olduğunu göstermektedir. Allahü Teâlâ ilim sahibi ve bilen olduğu için âlim olmamıştır; bilakis âlim olduğu için ilim (*'ilm*) ve bilen (*ya'lem*) olmuştur. Dolayısıyla bize göre, Allâhü Teâlâ, ilmîni bir eylem olarak ortaya koymadığı zaman da bu (âlim) vasfından uzaklaşmış olmamaktadır.” (Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına yaptığı değerlendirmeden).

İnsanların tümü nefis ve idrak noktasında işlerini yapmaktan âciz kaldıklarında imdadına sığındıkları duyuları yoluyla, işlerini yerine getiren sabit bir gerçeğin olduğunu ve hiç kimsenin bu gerçeği inkâr edemeyeceğini bilmektedirler (Allah'la ilgili böyle bir şüphe mümkün mü?). (İbnü'l-Bennâ, *el-İktidâb*'dan).

Sûfîler, Peygamber (s.a.v.)'in nübüvvetinin mucizeyle değil, bizzat Allâhü Teâlâ'nın, ona “Sen Peygambersin” sözüyle sabit olduğu görüşünde ittifak etmişlerdir. Sühreverdî, bu hususu *Âdâbü'l-Mürîdin*'de zikretmektedir. İbn Atâullah şöyle demektedir: “Nebî ve Resul arasındaki fark şudur: Nebî, başkasının şeriatlarını yenilemek için gelmiş; Resûl ise yeni bir şeriat getirmiştir. Resûlullah (s.a.v.)'in: “Ümmetimin âlimleri İsrailoğulları'nın peygamberleri gibidir.” sözü buna işaret etmektedir. Çünkü onlar şeriatı yenilemektedirler. Ayrıca nebînin kendi kavmine, resûlün başka kavme peygamber olarak gönderildiğini söylemek yanlıştır. Çünkü Allâhü Teâlâ, “Hem senden önce kimi resul ve nebi olarak göndermişsek...”⁹ buyurarak onları gönderme (irsâl) de ortak kılmış, sadece adlarını farklı kılmıştır.” (Mânâ olarak *Letâifu'l-minen*'den nakledilmiştir).

Peygamberlerden peygamberlikten önce sâdır olan harikulade şeyler kerâmettir. Peygamberlikten sonra sâdır olup da bir tahaddî (meydan okuma) unsuru değilse âyettir. Bir tahaddî unsuru olarak kullanılmışsa mucizedir. (el-Ukbânî, *el-Vesîle*'den).

İmam Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) şöyle demiştir: “İnsanlar hesap anında üçe ayrılırlar: Meleklerin hesaba çektiği *mukarrabûn*; kendi kendilerini hesaba çekip cehennemlik ilan eden ve oraya girecek olan *kâfirler*; hesaplarını Allâhü Teâlâ'nın bizzat kendisinin göreceği *müminler*.” (el-İşârât'dan).

Velînin kerâmeti, kendisine tâbî olduğu peygamberin mucizelerindedir. Çünkü velî, kerâmetini, tâbî olduğu peygamberin nübüvvetini temâyüz ettirmek ve peygambere olan itaatini sıhhatini ortaya koymak için gösterir. Hatta bunun için bazen kerametiyle meydan da okuyabilir. (İbnü'l-Bennâ, *el-İktidâb*'dan)

İbnü'l-Arabî el-Hâtemî şöyle demektedir: "Allâhü Teâlâ kendini bize mânevî/soyut sıfatlarıyla değil de zâtî sıfatlarıyla göstermektedir."

Bazı âlimlerden, hevâ ehlinin helakinin şu üç meseleden olduğunu işitmişim. Bunlar: Kelâm, rü'yet ve kaderdir.

İmam Gazzâlî şöyle demektedir: "Şeriatte sadece şu üç meselede sorun bulunmaktadır: "Bedenlerin yeniden dirilmesi (haşr), ruhun hakikati ve (üçüncüsünü zikretmemiştir)."

Sonuç

Ebü Bekir es-Siddîk (r.a.) şöyle demektedir: "Allah'ın koyduğu mekân ve Allah'ın yarattığı akıl onu nasıl sınırlayabilir?"

Bazıları şöyle demiştir: "Allah, delil olarak gösterdikleri şeyden daha yüce ve kendisine ulaşmayı talep etmekten daha yakındır. (Yüce Allah), kendisiyle bilinen bilgilerle nasıl bilinebilir/tanımlanabilir!"

İbnü'l-Hatîb (ö. 606/1210) şeyhlerden birine uğramış; yanındaki öğrencisi o şeyhe şöyle demiştir: "Efendim, bin delille Allâhü Teâlâ'nın vahdaniyetini ispatlayan İbnü'l-Hatîb işte bu adamdır." Şeyh de ona: "Evladım, Allah'ı bilseydi delil göstermezdi."

Ebu'l-Hasen eş-Şâzîlî (r.a.) de şöyle demiştir: "Ben Allâhü Teâlâ'ya iman basiretiyle bakıyorum. Bundan dolayı o da bizi delil ve burhandan kurtardı."

Bazıları şöyle demiştir: "Burhan ve kör kalp, itiraz ehline aittir. Yakîn ehli, itikatlarında apaçık imana dayandıkları için burhan ve delile ihtiyaç duymazlar." (Bu sözü manayla naklettim).

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), tevhidle ilgili kendisine yöneltilen bir soru üzerine şöyle demiştir: "Varlığından şüphe etmemek ve hakkında kötü zan beslemektir."

Ebu'l-Abbâs es-Sebtî (ö. 601/1205) şöyle demiştir: "Akîdenin/inancın mânâları şu üç kelimedede toplanmıştır: Dilediğini yapan, çokça mağfiret eden, cezalandırması çok şiddetli olan."

en-Nazzâr, Kur'ân'da nazar ve istidlâle işaret eden yedi yüz ayetin bulunduğunu zikretmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TAHÂRET

Şeyhlerimizin şeyhlerinden biri şöyle demiştir: “Niyet, kişinin teklîfi amellerini tahsis etmesini gerekli kılan nefsânî bir sıfattır.” İbnü't-Talâ' da şöyle demiştir: “Niyet, her farzın başlangıcındaki farzdır.”

Abdestin işareti, tasarruf halinde uzuvlarda oluşan gafletin yok olmasıdır. Bu aynı zamanda tekrar gaflete yönelmemesi için bir uyarıdır. Çünkü gaflet, haller galebe çaldığında sadece abdest uzuvlarına sirâyet eder.

Guslün işareti, nefsinin arzu ve isteklerine bütün cüzlerinle bağlı olduğun gibi; bütün varlığıyla Allah'a itaat etmen ve hoşgörülü olsa dahi Allah'tan başkasıyla hemhal olmamandır.

Teyemmümün işareti, Allahü Teâlâ'ya yaklaşmanın sadece bir şekilde sınırlandırılmayacağı ve bir illetle ona nâil olunamayacağıdır. Temizlikle yaklaştığı gibi kirlilikle de yaklaştırır. Bu anlayıştır, buna ilim demeyiz. Bekle! Rabbin, Fettâh ve Alîmdir.

Namazdaki huzur abdestteki huzur kadardır. *Avârifü'l-ma'ârif*'in muhtasarından nakledilmiştir.

Hikâyeli ihtilam şeytandandır. Aynı zamanda cezâdır. Hikâyesiz ihtilam ise ikramdır. Çünkü hikâye nefiste gizlenmiş hayallerdendir. Hikâyenin olmaması söz konusu hayallerin olmayışındandır. Ama her hâlükârda nefis baskı altındadır. Hikâyesiz olan ihtilamdaki ikram ise zararlı şeylerin vücuttan çıkması ve itaati kolaylaştırmasıdır. Bu da gusülle mümkündür.

Verâ ehlinden bazıları gıybet ve benzerleri sebebiyle abdest alırlardı. (*el-Hilye'den mânâ olarak nakledilmiştir*).

Abdestin sünnetlerinden birini veya tümünü terk eden kişinin tekrar abdest alması gerekmez. Namazın sünnetlerinden üçünü terkeden ise namazını tekrar etmesi gerekir. Çünkü abdestin farzları katî/kesin; namazın farzları ise zannî bir yolla sabit olmuştur. Dolayısıyla namazda terkedilen sünnetlerin farzlardan olma ihtimali söz konusudur. Abdestte ise böyle bir ihtimal bulunmamaktadır. (*Fevâidu'd-dâris'ten mânâ olarak nakledilmiştir*).

Üç sünnetin abdestten önce gelmesinin sebebi suyu test etmektir: Ellerle (suyun) rengini, ağızla tadını, burunla da kokusunu öğreniriz. Şayet bir problem varsa farzlardan önce sünnetlerle anlaşılmiş olur. Burada güzel bir hikmet görülmektedir.

Gazzâlî, tuvalet âdâbı arasında; sağlırlığa neden olduğu için cevap verme şeklinde de olsa konuşmamayı ve cinlerin meskenleri olduğu için yol üzerinde, insanların gölgelendikleri yerlerde, inlerde tuvalete çıkmamayı saymıştır.

Ebu Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) şöyle demiştir: "Durgun suya idrar yapmak unutkanlığa sebep olur."

Hasan b. 'Âyiz'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Temizlik imanın yarısıdır. Misvak (kullanmak) da abdestin yarısıdır."

İmam Gazzâlî şöyle demiştir: "Yüzünü yıkarken câhil insanların yaptığı gibi "Allahü Ekber" deme! Yüzünü yıkarken "Allahü Ekber" demen, aslında Allahü Teâlâ'yı tâzim ve yüceltmek için söylediğin bir söz değil; yüzün nurlanması ve ağarması için yaptığın bir duâdır." (*Merâku'z-zülef*den).

İmam Gazzâlî şöyle demiştir: "Bütün günahlarının abdestle birlikte döküleceğini zannedenlerin tümü niyeti bozuk ve büyük günaha ısrar eden kimselerdir. Eğer bu kişi câhilse cehâletini gidermeli ve bundan dolayı Allah'a tövbe etmelidir. Eğer âlim olduğunu iddia eden biriye insanlara bela, musibet, nefret ve sıkıntıdan başka bir faydası yoktur. Bu kişinin sözünden Allah'a sığıyor ve Allah'ın onu lütfuyla başarıya ulaştırmasını istiyorum." (*Merâku'z-zülef*den).

Abdest uzuvlarının üç kere yıkanmasında hikmet vardır. Çünkü burada yasaklardan kaçınmayla olan takvâ mücâhedesini olmaksızın temiz bir kalbe ulaşılamayacağına dair bir işaret vardır ki bu farzdır. İstikâmet mücâhedesini, Kur'ân ahlakıyla ahlâklanmakla olur ve bu sünnete tâbî olmaktır. Nefis mücâhedesini, dînî ve dünyevî işlerde övülmüş edelere sarılmaktır. Bu ise müstehaptır.

(Abdestte) meshin tekrarlanmamasının hikmeti, mesh edilenin (başın), gaflete diğer uzuvlarından daha az maruz kalmasıdır. Mesh edilenin, gâfil olan uzuvlara komşu olması ise bu uzuvlar gibi gâfil olduğunu göstermez. Ev sahibinin yaptığından komşusu sorumlu değildir.

Sonuç

İbnu'l-Kastallâni (ö. 923/1517) şöyle demektedir: "Abdest tazelemek kalbi nurlandırır." O, bu sözünü, Peygamber (s.a.v.)'in "Abdest üzerine abdest, nur üzerine nurdur" hadisinden almıştır. (*İktidâu'l-ğâfil bi'h-tidâi'l-âkil*'den).

Âlimlerden biri şöyle demiştir: "Çok abdest almak bol rızık sebebidir ve iki meleğin de hoşnut olduğu bir husustur." Bu söz *Mevâkifu'l-gâyât* ve diğer eserlerde el-Bûnî'ye isnat edilmiştir. Gazzâlî de *el-Minhâc*'da şöyle demektedir: "Şartları yerine getirilen tövbe için gusül abdesti almak müstehaptır."

Sehl b. Abdillâh (ö. 283/896) da arkadaşlarına suyu çok içmelerini tavsiye eder, boş yere akıtmaktan onları sakındırır ve şöyle derdi: "Su içmek nefsi köreltir ve şehveti kırar". (*Muhtasaru avâri'f-i'l-ma'ârif* eserindeki taharet bölümünden hatırladığımız bunlardan ibarettir. Allah başarıya ulaştırandır).

BEŞİNCİ BÖLÜM: NAMAZ

Namazın beş vakit olmasının hikmeti Allâh'ın (c.c) onu hüküm ve emir olarak rızıkla irtibatlandırması sebebiyledir. Emre gelince bu konuda Allâhü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ehline namazı emret ve kendin de ona sabırla devam et. Biz senden rızık istemiyoruz."¹⁰ Hükme gelince; çünkü rızık elde etme ve onu zaruret miktarı bulma imkânı olmadığına namaz da vâcib olmaz. Çünkü namazın vâcib olması aklın varlığına bağlıdır. Aklın varlığı ise rızıkın olmasına muhtaçtır.

Rızıklar beş çeşittir:

Birincisi; hayızdır. O, anne karnındadır. Bu öğle vaktine mukabildir. Çünkü insanın ortasında yer alan göbeğin artığıdır. Onun faydası dört şey ile hâsıl olur:

1- Annenin gıdası olmasıdır. Bu da annenin onu yemesi ve midesini ona tahsis etmesi olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Bu nedenle birinci rekâtta iki kıraat bulunmaktadır. Fatiha Sûresi, onu yemeye; zammı sure ise mideyi ona tahsis etmeye karşılık gelmektedir. Çünkü tahsis, yemeğe tabidir.

2- Akmasıdır. Şayet câmid/donuk olsaydı akmazdı. Akması için de bir mecraya ihtiyacı bulunmaktadır. Akıntının şekli Fâtiha'ya; göbek ise sûreye mukâbildir.

3- Kabule elverişli olmasıdır. Aksi takdirde kendisine ulaşan şeyden istifade edemezdi.

4- Rahmin batınla/karınla; yani ana rahminin çocuğun batınıyla bitişik olmasıdır. Çünkü ikisi ayrı olsaydı ona bir şey ulaşmazdı. İşte bütün bunlar rızık sırrıdır.

İkincisi: Anne sütüdür. Bu ise ikindiye denk gelir. Çünkü süt ağızla alınır. İkinci, günün son çeyreğinin başlangıcı olması gibi, ağız da sonların başlangıcıdır. Sütün faydası dört şekilde hâsıl olur:

1- Annede sütün oluşması için merhametin var olmasıdır. Sevgi ve merhamet asıl, süt ise fer'dir, neticedir. Merhamet, Fâtiha'nın; süt ise şükreden kadının karşılığıdır.

2- Annenin memelerinin eğik olmasıdır. Şayet dik olsaydı ona süt ulaşmazdı. Dolayısıyla eğik olmak asıl, şekli ise fer'dir. Şayet annenin memeleri dik olsaydı fayda elde edilemezdi. Asıl asıldır; fer ferdir.

10 Tâhâ, 20/132.

3- Ağzın açık olmasıdır. Şayet ağız kapalı olsa ona bir şey ulaşmazdı.

4- Sütün, daima bebeğe uygun şekilde değişkenlik arz etmesidir. Aksi halde fayda hâsıl olmazdı.

Bu dört fayda yukarıda saydığımız ilk dört faydadan ayrı olup onlara ektir. Aynı zamanda ikindinin, rızık olduğunun da göstergesidir.

Üçüncüsü; yemek ve içmektir. Bunun faydası da üç şekilde elde edilir:

1- Belirgin bir şekilde tekrarlanana kadar sebeplerini hazırlamaktır. İşte kıraat da bu şekilde ortaya çıkmıştır.

2- Fiilen ve şeklen onu yemeye güç yetirmektir.

3- Cismin, onu kabul etmesidir. Bu da sırdır. Bundan dolayı sır onun mukabilinde yer almıştır. Bunun, günün sonuncu namazı olmasının hikmeti ise cismani rızıkların en son şekle uygun olarak verilmesidir.

Dördüncü rızık aklın ölçüsüdür. Çünkü akıl güneşi kaybolduğunda aydınlıkla karanlığın karışık olduğu şafak kalır. O da vehimlerin mahallidir. Şafak kaybolduğunda makul olanların akşamı gelir. Bu da dört şekildedir:

Bunlar vâcibât (vacip/zorunlu olanlar), müstehîlât (imkânsız olanlar), mevcûdât ve mercûhât (tercih edilenler)'dir. Vâcib nefiy ve ispattır. Müstehîl de böyledir. Mevcut, câiz olan, mercûh ise câiz kılınandır.

Beşinci rızık ise ruhlar için olandır. Bu ise ancak aklın âciz kalmasından sonra gerçekleşir. Bu rızık gecesi batınca şehâdet âleminin fecri iki şekilde doğar: Heybetli bir Celâl ve ünsiyet sahibi bir Cemâl. Cemâl de Celâl de zâhirdir. Bu nedenle kıraat de açık (zâhir) olmuştur. Celâl, hayâ ve korkuyu gerektirdiği için Fâtiha ve (zammı) sure, recâ (ümit) ile bast (ferahlık) arasında deverân eden Cemâl'in kemâle ulaşmasıdır. Bunu bil ve iyi düşün.

Bil ki sen ancak bu nimetlerin şükrünü yerine getirmek için namazla emredildin. Bu da namaz babının vecihlerindedir. Bu vecihler çok olduğu için burada kısaca anlatıldı. Bunlardan bazıları şunlardır:

Muhakkak ki namaz kötülüklerden ve çirkin işlerden alıkoyar. Bunlar; yüzde dört, karında dört, ferçte üç, elde dört ve ayakta iki tanedir. Namaz kılındığında her bir rekât, bunlardan birisine karşılık gelen bir günahı def eder. Bu ise büyük günahlar on yedi tanedir diyenlerin mezhebine işarettir. Allah en iyisini bilendir.

Bu konuda bunlardan daha derin olan başka anlamlar da vardır. Bunları anlarsan onları da tefekkür edersin ve görünürdeki anlamların arkasındaki hikmetler sana açılır.

İmam el-Cevzî (ö. 597/1201) şöyle demiştir: “Tekbir lafzı sekiz harftir. Cennetin kapıları da sekiz tanedir. Namaz kılan kimse sanki cennetin sekiz kapısını açmaktadır.” (*el-Müntehab*’tan nakledilmiştir).

Namazın sonunda selam verilmesinin hikmeti şudur: Namaz kılan münâcâtle meşgul olduğu için sanki kâinatın dışındadır. Namazını bitirdiğinde ise sanki gaybeti (yokluk) baştan sona kat etmiştir. Selam ise geldiği zaman gâib için sünnettir. (*el-Müntehab*’tan nakledilmiştir).

Namaza sadece “lafza-i celâl” yani Allah’ın diğer isimleri değil de Celâl ismi ile girilmesinin üç hikmeti vardır:

- 1- Allah’ın bütün isim ve sıfatlarının manalarına câmi’ olması.
- 2- Allah’a has olup onun dışındaki hiçbir varlık için kullanılmaması.
- 3- Ondand bir harf eksiltmekle manasında eksiklik olmaması; bilakis eksilen her harfle birlikte mananın artması. Bunu iyi düşün.

Şeytan secde ve ezan hariç bütün vakitlerde vesvese verir. Hatta bazıları Allah dışındaki varlıklar için secde olsa bile bu böyledir, demişlerdir. Secdeye gelince şeytanı ondan alıkoyan şey, (şeytanın) o esnada kendisiyle meşgul olmasıdır. Çünkü O, secde sebebiyle kovulduğunu ve uzaklaştırıldığını hatırlar. Ezana gelince, şeytanı ondan uzaklaştıran şey, müezzinin sesini duyan herkesin ona şahit olmasıdır. Şeytan ise bu şahitliği insan için yapmak istemez. Bunu düşün.

Namazda sözlerin en faziletlisi zikrullâh; fiillerin en faziletlisi ise secdedir. Namazın sözlerinden birisi de “Allah kendisine hamd edeni işitti” sözüdür. Bu söz, kulun namazdaki hallerinin en faziletlisidir. Çünkü Allahü Teâlâ kulunun diliyle “Allah kendisine hamd edeni işitti” demiştir. Allahü Teâlâ’nın “Şüphesiz namaz hayâsızlıktan ve kötülüklerden alıkoyar.”¹¹ âyetinde haram kılınana; âyetin devamındaki “Allah’ı zikretmek ise en büyüktür” sözü ise helal kılınana işaret etmektedir. (*el-Hâtemî*, bunu *el-Fütühât*’ta söylemiştir).

Namazın bütün cüzlerinde huzurda bulunmak vâciptir. Bazıları ise ihram tekbi-rini kast ederek tek bir cüzde vâciptir, demişlerdir. Namaz esnasında ârız olan vesveseler hakkında bazıları bu namazı bozmaz demişlerdir. Bazıları da bozar

demişlerdir. Bazıları ise ihram tekbirinden önce kalbe gelen vesvese ile başta gelen vesveseyi ayırmışlardır. Önce geleni tekbir ile kesilmediği için namazı bozar demişlerdir. Sonra gelen ise bozmaz demişlerdir. Gazzâlî, *el-Erbain*'de bunun (vesvesenin), nâfilelerle def edilebileceğini söylemiştir. Zira bir rekâtın on sevabı vardır. Namazda ârız olduğunda şeytanın vesvesesini def etmek için sağ elin parmaklarıyla uyluğuna vurmaya tavsiye edilen yöntemlerdendir.

Secdenin iki, rükûun ise bir kere olmasının üç tane hikmeti vardır:

1- Secdenin kurbîyet makamı olmasıdır. Allah, secde yoluyla rahmetine iki defa yaklaşmamızı istemektedir.

2- İsrâ gecesinde Hz. Peygamber, ayakta olan ve oturan melekler görmüştü, fakat secde halinde olan melekler onu görememişti. Hz. Peygamber, görmeleri için onlara şefaattti. Onlar da başlarını kaldırıp onu gördüler ve sonra tekrar secde ettiler. Dolayısıyla namaz, meleklerin hareketlerinden oluşmaktadır.

3- Kâfirlerin, ilahları için yaptıkları secde bir tane idi. Onlara muhalefet için biz tekbirle emredildik. (*Kenzü'l-yevâkî'ten* nakledilmiştir).

Namaza bir tekbirle girmenin ve iki selam ile çıkmanın üç tane hikmeti vardır:

1- Namaz kılan kişinin sevilmesidir. Sevgili, sevdiğinin huzuruna girerken istekli; çıkarken tereddütlüdür.

2- Namaz, Allah'a yönelmektir. Tek olana tek ile yönelmek makbuldür. İki şeyle de ikisinden ayrılmak mümkündür.

3- Münâcâtta acele etmesi ve ayrılırken yavaş davranması sebebiyle namaz kılanın nimetlerinde artış vardır.

Cenaze namazında rükû ve secdenin olmamasının üç hikmeti vardır:

1- Cenaze namazı şefaattir. Şefaatchi şayet mertebe olarak daha aşağıda ise cömert olan efendisine yönelmekten başka seçeneği yoktur.

2- Şefaatt, boyun eğdirme (izlâl) yeridir. Secde ise boyun eğme (zül) makamıdır. Zül ve izlâl birbirine zıttır.

3- Secde kurbet (yakınlık)'tır. Ölü ise hicap (perde)'dir. Dolayısıyla kurbet ve hicap bir arada olmaz.

Namazın faydaları beştir: Rızık genişliği, kötülüklerden alıkoyma, yanındakilere Allah'ı hatırlatma, Hakk'a münâcât, belli vakitlerde Hakk'ın rahmet nefhalarına mâruz kalmak.

Sonuç

İmkân ölçüsünde gece namazına devam etmek menduptur. Kendisine uyku galebe çalan kimse kibleye doğru birkaç adım yürüyüp geri gelirse uykusu kaçır. İkinci namazında Buruc Suresi'ni okumaya devam eden kimse müzmin hastalıklardan emin olur. ('Avârifü'l-ma'ârif'den)

Gazzâlî, namazdan önce Nas Suresi'ni okumanın namazda şeytanın vesvesesine mani olduğunu ifade etmiştir. Bazıları da abdest esnasında bu sureyi okumayı tavsiye etmişlerdir. Buna gerekçe olarak da vesvesenin başlangıcının abdestten olduğunu daha sonra namazda devam ettiğini söylemişlerdir. Vesvesenin aslı ya sünneti bilmemek ya da akılda eksikliklerdir. Çaresi ise Allah'ı zikretmek ve üstünde durmamaktır.

Zikir için Ebu'l-Abbâs el-Mürsî şu duayı öğretmiştir:

“سبحان الملك القدوس إن يشأ يذهبكم ويأت بخلق جديد وما ذلك على الله بعزيز” (Kuddûs, Melik olan Allah bütün eksikliklerden münezzehtir. Şayet O dilerse sizi yok edip yerine yeni yaratıklar getirir. Üstelik bu Yüce Allah'a zor da değildir.)

Vesveseyi önemsememe ve görmezden gelmeyle ilgili İbnü'l-Mübârek'ten şöyle nakledilmiştir. İbnü'l-Mübârek bir defasında abdest alırken şeytan ona gelip “Sen başını meshetmedin” deyince şöyle cevap vermiştir: “Beyyine (delil) dâvacıya; yemin ise dâvalıya aittir. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki ben başımı mesh ettim.”

ALTINCI BÖLÜM: ORUÇ

Ebû Saïd el-Harrâz (ö. 297/890) şöyle demektedir: “Şeyhler midesinde bir okka haram yemek bulunan birinin rabbânî fethe ulaşamayacağı konusunda ittifak etmişlerdir.”

Bu, sadece riyâzât ehline özgü olan cisimlerin bekâsıdır. Kalplerin bekâsı ise kalpte Allâhü Teâlâ'dan başkasının olmamasıdır.

Dehr orucu mekruhtur. Çünkü orucun; arzu ve isteklerin azalması, pişmanlık, samimiyet gibi manalarını ortadan kaldırmaktadır. Çünkü oruç ilaç gibidir. Sürekli kullanıldığında ilaç nasıl etkisini yitiriyorsa, oruç da sürekli tutulduğunda etkisini ve faydalarını yitirecektir.

Ramazan orucuna pazartesi ve perşembe orucunu ekleyen kişi, hesap gününde ömrünün üçte birini oruçlu geçirmiş sayılacaktır.

Oruçlular üçtür:

1-Sadece yemekten ve cinsel ilişkiden uzak duran oruçlular; bunlar avamdır.

2-Bütün organlarını koruyan oruçlular; bunlar da sâlihlerdir.

3-Bütün organları yanında kalbini kötü düşüncelerden, vesveselerden, arzu ve isteklerden koruyan oruçlular; bunlar ise mukarrebündur (yakın kılınanlar).

Tahkîk ehline göre ramazan orucu, iman ehlinin sınırlarını koruyarak ve rükünlerini gözeterek dili isyandan, nefsi günahlardan ve kalbi de haramlardan arındırarak ifa ettiği bir farzdır. Oruç İslam'ın rükünlerinden biridir. İman ve yakın dallarından biri olup zâhirî ve bâtinî şartları bulunmaktadır. (*Merâki'z-züle'fden*)

Oruçlunun iki sevincinin olduğu rivayet edilmiştir. İbnü'l-Arabî şöyle demiştir: “Çünkü oruçta iki genişlik söz konusudur. Birincisi yemekle sevinen vücudun genişliği, ikincisi de Celâl ve ikrâm sahibi Allâhü Teâlâ'nın rızasıyla sevinen aklın genişliğidir.”

Sûfilerden bazıları şöyle demişlerdir: “Oruçlunun iki sevinci vardır. Biri iftar ettiği gün, diğeri elde ettiği sevapla güven içinde dünyadan ayrıldığı, öldüğü gündür.

Bazıları “Oruç benimdir” sözündeki izafetin teşrif makamında geldiğini söylemişlerdir. Bazıları da orucun diğer ibadetler arasında olduğunu söylemiştir. Çünkü

kul, kıyamet günü, birini dövmüş, ötekine sövmüş ve falancanın malını almış olarak gelecek; bunlardan her biri de onun sevaplarından alacaklar ve amellerinden kendisine sadece orucu kalacaktır. Bunun üzerine Allahü Teâlâ: "Oruç benimdir. Onu alamazsınız" buyuracaktır. (*Merâki'z-zülef*'den)

Sahih olan görüş, Kadir gecesinin Ramazan ayında olduğu yönündedir. Bazıları şöyle demiştir: "Yirmi yedinci gece olduğuna dair ihtilafsız genel bir icmâ söz konusudur."

İbnü'l-Arabî el-Meâfirî (ö. 543/1148) şöyle demiştir: "Kadir gecesi, sadece ayın ikinci yarısının tek günlerine denk gelen Cuma gecesinde bulunmaktadır. Aya tek günlerde girilirse o zaman yirmi yedinci gece olur."

Üç şeyden dolayı bu geceye Kadir gecesi denmiştir:

- 1- Kıymetinin büyük olması.
- 2- Gelecek bir seneye kadar cereyan edecek olayların bu gecede takdir edilmesi.
- 3- Yeryüzünün meleklerle dar gelmesi.

Birincisi "kadr" kelimesinden gelir ve manası şan, şereftir; ikincisi hüküm anlamındaki "takdir" kelimesinden gelir; üçüncüsü de "kaddera" kelimesinden gelir ki "dar geldi" manasındadır. İyi düşün. Bu görüşlerin üçü de mümkündür. Öyleyse hepsi de gerçekleşebilir.

Gazzâlî (r.a.) şöyle demiştir: "Tasavvuf âlimleri şöyle demişlerdir: "Kadir gecesi, melekût âleminde bir şeyin keşfedildiği bir gecedir. Ramazan ayının son on günündedir. Tasavvuf âlimlerine göre yirmi üçüncü gecededir. Nakledildiğine göre bir grup zahit denizde yolculuk yaptı. Onlardan biri, ağzını deniz suyuyla çalkaladığında suyun tatlı olduğunu söyledi. Bunu suda gerçekleştiren biri, acaba aynı şeyi –varsa- günahlarda nasıl gerçekleştirir?"

Sonuç ve Uyarı

Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781) şöyle demiştir: "Orucun dünya, iftarın da ahiret olsun. İnsanlardan aslandan kaçır gibi kaç."

Ebû Ca'fer şöyle demiştir: "Bir organ var ki, acıktığı vakit vücudun tamamı acıkir; doyduğu vakit de vücudun tamamı doyar. Bu organ karındır."

Çok yemek zekâyı yok eder. Allâhü Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Ey günahkârlar!

Ayrılın bugün!"¹² Onlar, oruçlarını haramla tutan ve haramla açan kimselerdir.

Hadiste de "Şeytan, insanoğlunda kanın akışı gibi akar. O halde açlıkla onun yollarını daraltın" buyrulmaktadır. Âlimlerin tümü dünya ve ahiretteki her afetin sebebinin tokluk; her hayrın sebebinin de açlık olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Ebu'l-Abbâs el-Mürsî şöyle demiştir: "İçinde Allah'a isyan olmayan her gece kadir gecesidir."

YEDİNCİ BÖLÜM: ZEKÂT

Zekât, âlimlerin çoğuna göre zenginlere ve geçimini kazanabilecek güçte olan kimselere verilmez. Allah Resulü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Sadaka (zekât), zengine ve bir de azası yerinde olup (çalışıp kazanacak) güç ve kuvvete sahip olana helal olmaz.”

Zekât üç şey için verilir:

- 1- Malları arındırmak
- 2- Malları arttırmak
- 3- Cimriliğin kötülüklerinden uzaklaşmak

Fâsık olan miskin yaptıklarından nehyedilir. Günah işlemekten vazgeçerse kendisine sadaka verilir. Aksi halde ölünceye kadar ona bir şey verilmez. Günahı da aleyhinedir. Bunu bazı âlimler söylemiştir. Bazıları da “Fıskı Allah’a havale edilmek suretiyle sadaka verilir” demişlerdir.

Ebu'l-Hasen el-Havâlî şöyle demiştir: “Bir kimse kırk dirhemi veya şer’î olarak buna denk malı varken dilencilik yaparsa yüzsüzlük ederek istemiş olur.”

Âlimler, zekâtın veya sadakanın alınma önceliği konusunda ihtilaf etmişlerdir.

Cüneyd’in de içinde bulunduğu bir grup âlim, tahakkuk etmeme yahut miskini rahatsız etme korkusuyla sadakanın (gizlice) takdim edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Diğer âlimler ise zekâtın açıkça takdim edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Zekâtın açık olması vaciptir. Onlara göre vacibin yapılması mendubun yapılmasından daha faziletlidir.

Sonuç

Bu bölümde alan konumunda oldukları için sadece fakirlerden söz ettik. Asıl zenginliğin gönül zenginliği; fakirliğin de zillet ve aşağılanma olduğundan başka bir şey söylemedik.

İnsanlar mal kazanma yönünden üç kısımdır:

1- Kendini o malın sahibi gördüğü için helak olanlar.

2- Kendini malın biriktiricisi olarak görenler.

3- Kendini malının bir kısmının mâliki, diğer kısmının da biriktiricisi olarak görenler.

Mâlik olan kişi malını biriktirirken cimrilik yapmıştır. Biriktiren de biriktirdiğinden vazgeçmiştir. Fakat bunu bir dulun ve miskinın lehine yapmıştır. Malının bir kısmının mâliki, diğer kısmının da biriktiricisi olan kimse ise kendisinden yardım isteyenlere verir ve cimrilik yapmaz.

Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Misafire ikramda bulunan, zekâtını veren, bir felaket anında başkalarına yardımda bulunan cimrilikten uzaktır."

Allah Resûlü (s.a.v.) yine şöyle buyurmuştur: "Zühd, helâli haram kılmak ve malı zayi etmek değildir. Ama zühd, Allah'ın elinde bulunana kendi elinde bulunandan daha çok güven duymaktır."

Ebu'l-Hasen eş-Şâzilî şöyle demiştir: "Bir gece es-Siddîk'i (Ebû Bekir) gördüm. Bana 'Dünya sevgisinin kalpten çıktığının alameti nedir, biliyor musun?' diye sordu. 'Bana öğretin' deyince, 'Bulunca vermek, bulamayınca kalben rahat olmaktır' dedi."

Şeyh Abdülkâdir (ö. 561/1165-66) kendisine yöneltilen bir soru üzerine dünya hakkında şöyle demiştir: "Dünyayı eline al, ama kalbine koyma. Böyle yaparsan sana zarar vermez."

Allah ondan razı olsun. Mekânı cennet olsun.

SEKİZİNCİ BÖLÜM: HAC

İmam Gazzâlî (r.a.) şöyle demektedir: "Günahların haccının farzları dörttür:

1- Yalvarıp yakararak zihindeki kötü düşüncelere karşı kalbi ihramlı tutmak. Kişi dünyada olduğu sürece günahların ihramı budur.

2- Günahların tavafi: Kişinin, dünyada olduğu sürece şükür ve rızanın etrafında, korku ve ümit arasında dönmesidir.

3- Günahların sa'yi: Ahde vefa göstererek hayâ ve şevk içinde nimetler ve iyilikler arasında koşmasıdır. Dünyada olduğu süre içerisindeki sa'yi budur.

Dördüncüsünü ise zikretmemiştir. Fakat bana göre dördüncüsü, bunların tümünde belli bir amacın değil; sadece hakkın gözetilmesidir. Bu irfânın neticesidir ve bunda "arefe" (bilme) ye işaret vardır.

Kalplerin haccı: Şüphelerden ve kusurlardan arınarak gayb ilminde dolaşmaktır. Bu da ya istiğfar ve pişmanlıkla ya da kan dökmek suretiyle gerçekleşir.

Fakihlerden biri, hac farızasının Mağrip ehlinde düşmesiyle ilgili konuşurken halkada bulunan bir fakir başını uzatarak şöyle dedi:

"Kanımı akıtmak sizin en uzak muradınız ise

Kanımı akıtmakla bir bakışınızın bile hıncı dinmez."

Seleften bazıları şöyle demiştir: "Arife günü Cuma gününe denk gelirse arife ehlinin tümünün günahları başışlanır. O gün, dünyanın en faziletli günüdür." (Merâki'z-Zülefden)

Haccın vacip olmasının hikmetleri üçtür:

Birincisi: Yegâne illeti kulluk olan iman sınavıdır.

İkincisi: Emir ve nehiy sırrıyla gerçekleşen Rubûbiyetin üstünlüğüdür.

Üçüncüsü ise Hakk'a ulaştıran işaretleri bulmaktır.

Allâhü Teâlâ'nın güç yetirebilmeyi sadece hacda şart koşmasının hikmeti üçtür:

1- Meşakkatli olması; "Din hususunda üzerinize hiçbir güçlük yükledi."¹³

2- Yaratılış olarak insanda bir şeyin zıddını yapma sevgisi olması. Kişi buradaki güç yetirebilmeyi, vücuda güç katan bir husus gibi algıladığı için hızla bu ibadeti yerine getirmek istemiştir.

3- Bir imtihan olması. Efendi, kulunu sınadığı zaman onu sıkmaz. Emrine icabet ederse onu sever; icabet etmezse onu yalnız bırakır.

Bu söylediklerimizi iyi düşün!

Sonuç

Ebu'l-Abbâs el-Mürsî (r.a.) hazretleri hacdan dönen bir adama: "Haccınız nasıldı?" diye sormuş, o adam da: "Çok rahattı, suyu boldu, ücreti de şu kadardı" şeklinde cevap verince şeyh ondan yüz çevirip şöyle demiştir: "Onlara, haclarını ve bu farizayı ifa ederken Allah tarafından verilen ilme ve nura nâil olup olmadıklarını soruyoruz; onlar ise bize, fiyatların ucuzluğunu ve suyun bolluğunu anlatıyorlar." dedikten sonra bir şairin şu beyitlerini okumuştur:

"Haccım sanadır, eve ve esere değil.

Sa'yim sendedir, direğe ve taşta değil.

Ben sadece senin cennetlerine talibim.

Gözyaşım zezem, yağmur şarkısı söyler.

İrfanım Arafat; limanım Mina'dır.

Durağım ve makamım tehlike yeridir.

Kalbimin hazinesi kan geldiğinde atan damarlarıdır.

Hedy, kurban şarkısını söyleyen vücudumdur.

Ona olan ümidim, azığım; özlemim ise bineğimdir.

Su, gözyaşlarım; Hüdâ ise tek tesellimdir."

MUHTELİF KONULAR

Bazıları şöyle söylemiştir: “İslam’ın hakikatine ulaşan kimse amelden soğumaz. İmanın hakikatine ulaşan kimse de amele yönelemez. İhsanın hakikatine ulaşan kimse ise Allah’tan başkasına iltifat edemez.”

Eş-Şâzilî şöyle demiştir: “Seni dünyaya yönelten kişi, seni aldatmıştır. Seni amele yönelten kişi, seni yormuştur. Seni Allah’a yönelten kişi ise sana hakikati göstermiştir.”

Abdulvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) şöyle demiştir: “Rızâ, Allah’ın en büyük kapısı, âbidlerin huzuru ve dünyanın cennetidir.”

Ebu’l-Abbâs el-Mürsî, Allâhü Teâlâ’nın “Sağ elindeki nedir, Ey Mûsâ?”¹⁴ ayetiyle ilgili şöyle demiştir: “Veliye: ‘Sağ elindeki nedir, ey velî?’ diye sorulsa, veli de ‘O dünyamdır, ona yaslanırım ve onunla davarlarım yaprak silkelerim’ diyecektir. Davarları onun uzuvlarıdır. Kendisinden istendiği anda onları bırakır. Onların gerçek yüzünü anladığında sürünen bir yılan olduğunu görecektir. Ona: ‘Onu korkma, al!’ denilirse, onu bıraktığı gibi alacaktır. O, onları terk ettiğinde Allah’a itaat ettiği gibi aldığı da itaat etmiştir.”

O, Allâhü Teâlâ’nın “Dilediği kimseye kız çocuklar bağışlar”¹⁵ ayetini, “ilimsiz ibadetler”; “Dilediği kimseye de erkek çocuklar bağışlar”¹⁶ ayetini ‘ibadetsiz ilimler’; “Ya da onları; erkekler ve kızlar olarak çift yaratır”¹⁷ ayetini ‘ilimler ve ibadetler’; “Dilediğini de kısır kılar”¹⁸ ayetini ise ‘ilimsiz ve ibadetsiz’ şeklinde açıklamıştır. Allâhü Teâlâ’nın “Biz, insanı en güzel şekilde yarattık”¹⁹ ayetini ‘Görünüş ve akıl yönünden’; “Sonra da onu aşağıların en aşağısına indirdik”²⁰ ayetini ise ‘nefis ve hevâ’ şeklinde açıklamıştır.

Son dönem (müteahhirûn) şeyhlerinden biri şöyle demiştir: “Namaz ibadettir. Oruç da meşakkattir. Bunları darlıkta da bollukta da deneyiniz.”

14 Tâhâ, 20/17.

15 Şûrâ, 42/49.

16 Şûrâ, 42/49.

17 Şûrâ, 42/50.

18 Şûrâ, 42/50.

19 Tîn, 95/4.

20 Tîn, 95/5.

Sûfîler, namazın adil olsun fâcir olsun herkesin arkasında kılınabileceği; rızâyla beraber olan fakirliğin, şükürle beraber olan zenginliğe tercih edilmesi hususunda ittifak etmişlerdir.

Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Üst el, alt elden (veren el, alan elden) hayırlıdır” Üst el, zengininin elidir; fakiri gözetmesi için faziletli kılınmıştır. Alt el ise fakirin elidir; zenginden istediği için ona fakirlik isabet etmiştir.

Âlimler, cömertliğin faziletiyle ilgili nakledilenlerin tümünün, fakirliğin faziletinin delili olduğunu söylemişlerdir. Hızır (a.s.)’in yaşamı konusunda da ittifak etmişlerdir. Onlardan Hızır’la ilgili sayısız hikâyeler nakledilmiştir.

Ebu’l-Abbâs el-Arif, bazılarının: “Bir sufi, soldaki melek hakkında günah yazmaksızın yirmi yıl geçirmedikçe gerçek sufi olmaz.” sözü hakkında şöyle demiştir: “Meleğin, onun hakkında günah yazmaması, sûfinin günah işler işlemez –melek günah yazmadan- hemen tövbe etmesidir. Günah işlemesi ise her insanın hataya meyilli olmasındandır.”

Semâ, kemal ehline yasaklanmıştır. Kemal ehlinde semâ yapanlar bunu iki mana için yapmışlardır:

Birincisi, vücutlarını rahat ettirip acılarını dindirmeleridir. İkincisi ise makamlarına yakışmadığı halde semâyı, aklı başında olanları değil de gafilleri hidayete erdirmek için yapmalarıdır.

İmam Muhyiddîn İbnü'l-Arabî şöyle demiştir: “Semâ, nefsin taşıdığı günahlardandır.”

Yine şöyle demiştir: “Semâ, bu zamanda hiçbir Müslümanın cevaz vermediği bir husustur.”

Bu söz de ona aittir: “Semâ ehli, dinlerini oyun ve eğlence edindiler.”

Bu konuda söylenecek sözler, satırlara sığmayacak kadar çoktur. İbnü'l-Arabî'nin bu hususta söyledikleri ise kendisini bağlamaktadır.

ANLAYIŞ VE BASİRET SAHİPLERİNE ÖZÜR MAHİYETİNDE BİR SONUÇ

Allah'ın rızasıyla bahtiyar kıldığı değerli kardeşlerim! Bilin ki bu satırlara muttali olanlar şu iki hususu göreceklerdir:

Birincisi –hizmetini layıkıyla yerine getiremediğim- Müslüman kardeşlerimi uyarmak, tespitlerimi onunla paylaşmak ve teberrüken takip edip faydalanacağı birtakım meseleleri izah etmek istedim. Halime muttali olanlar iyi bilmelidirler ki –Allah'ın kusurlarımı örtme faziletinden başka- benim bunlardan bir nasibim yoktur. Bunu tevazu için değil; sadece bir hakikati ortaya koymak için söylüyorum. Çünkü Allah kötülüklerimi, kusurlarımı, kıt anlayışımı ve işittiğim bâtil şeyleri en iyi bilendir. O, çok bağışlayan ve çokça merhamet edendir.

İkinci husus ise burada ezberden ve mana ile nakledilen hususlardan hâsıl olacak faydalardır. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin olsun ki burada söylediklerimi naklederken hatalarımdan ve mesnedi olmayan her türlü sözden uzak durdum. Buna rağmen sözlerimi maksadımın dışına taşıyanlar, makam sevgisi ve şeytanî kurnazlık peşinde olanlardır. İnsanların; söylediklerimin hakikatinden ve sözü uydurmadığımdan emin olmaları için meselelerin aslına bakmaları yeterli olacaktır. Sözlerime muttali olan herkese düşen, kusurları ortaya çıkaracak araştırmacı ve eleştirel bir yol izlemek ve bunu yaparken –söylediklerimizin çoğunun manayla nakledildiğini- göz önünde tutarak insafı elden bırakmamaktır.

İmam Muhyiddin İbnü'l-Arabî şöyle demektedir: “Manayla nakleden kişi, ancak anladiğini nakletmiştir.” Peygamber (s.a.v.) de “Burada olanlar, olmayanlara (bu sözleri) duyursun. Muhtemeldir ki burada olmayanlar, olanlardan daha iyi anlamış olabilir.” buyurmuştur. Siz o halde benim anlayışıma bakın ve asla bu işe derin ilmimle kalkışmadığımı bilin. Bilakis bunlar, kötü fiilimin ve üzerime vazife olmayan işlere kalkışmamın bir sonucudur. İmam Gazzâlî (rh.a.), Peygamber (s.a.v.)'in “Ümmetimin ihtilafı rahmettir” hadisini anlayışlarının farklı olması şeklinde açıklamıştır. Gayretler aynı olsaydı ilim olmazdı. İnsanlar arasında seviyesiz fikirler hâkim olurdu. O halde anla ki doğru yolu bulasın. Düşün ki mutlu olasın. Ben de kalkıştığım bu işten dolayı Allah'tan mağfiret ve hataya sürükleyen sürçmelerden afiyet diliyorum. O bana yeter, o ne güzel vekildir. Güç ve kuvvet, sadece yüce ve büyük olan Allah'ın yardımıyla elde edilir.